Bart Slijper

ZWIJGEN

Toonaangevende Europese schrijvers

IS NU

tijdens de Eerste Wereldoorlog

EEN MISDAAD

2026 Prometheus Amsterdam

De auteur ontving voor het schrijven van dit boek een project-subsidie van het Nederlands Letterenfonds.

Nederlands letterenfonds
dutch foundation for literature

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Herengracht 48, 1015 BN Amsterdam.

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

© 2026 Bart Slijper
Omslagontwerp Tessa van der Waals
Omslagbeeld Three American soldiers viewed from behind, near ruins, original caption reads: 'At close grips with the Hun, we bomb the corkshaffer's', c.1910/Bridgeman Images
Foto auteur Harry Cock
Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort
Kaarten Yde Bouma
Zetwerk Mat-Zet bv
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 5416 5

‘Zwijgen en onverschilligheid zijn nu een misdaad.’
Stefan Zweig aan Romain Rolland, 19 oktober 1914

Woord vooraf

Dit boek gaat niet over de Eerste Wereldoorlog, op twee manieren niet. Zoals Stefan Zweig eens zei was het hele Europese continent tijdens deze oorlog volgepompt met haat, verslaafd aan haat. Dat is natuurlijk niet iets wat alleen bij deze oorlog hoort. De Eerste Wereldoorlog fungeert hier vooral als historisch voorbeeld om de universele mechanismen van de oorlogsretoriek en het zaaien van haat bloot te leggen, zonder dat in detail wordt stilgestaan bij de specifieke militaire ontwikkelingen in 1914-1918. Om Zweig meteen nog maar eens te citeren: 'De geschiedenis herhaalt zich niet, maar ze herinnert ons aan een bepaald soort mensen, aan bepaalde vormen van gebeurtenissen.' En verder gaat het in de komende bladzijden ook niet zozeer over politieke belangen en oorlogszucht, maar over de manier waarop een aantal prominente schrijvers probeerde de tunnelvisie van het opgeklopte nationalisme te bestrijden.[1]

Het maakt een groot verschil of je de strategische formuleringen van een politicus moet aanhoren of dat je de oorlog ziet door de ogen van auteurs die, al hebben ze de waarheid niet in pacht, in elk geval op zoek gaan naar de waarheid die door belanghebbende politici wordt ver-

draaid. Bovendien kunnen schrijvers schrijven, zodat ze op hun beste momenten woorden vinden die de oorzaken van een catastrofe in een helder licht zetten. Dus dit verhaal gaat over de kracht van het woord in tijden van oorlog, woorden van schrijvers die over de grenzen heen contact zoeken of juist in het diepste isolement de waanzin bekritiseren.

Het zal duidelijk zijn dat Stefan Zweig (1881-1942) een van de hoofdpersonen van dit boek is. Afkomstig uit een welgesteld Weens milieu koos hij voor de vrijheid van het schrijverschap en boekte al op jonge leeftijd opvallende successen. Zijn dichtbundel *Silberne Saiten*, verschenen toen hij negentien was, leverde hem tientallen lovende recensies op, maar zijn snelle roem als essayist was nog opvallender. Vanaf 1902 werden stukken van hem geplaatst in de Weense krant de *Neue Freie Presse*, en wel als *feuilleton*, dat wil zeggen als het gezaghebbende essay op de voorpagina. Volgens Zweig waren zijn ouders zo verbluft toen ze het lazen, dat ze er prompt vrede mee hadden dat hun zoon geen maatschappelijke carrière nastreefde. Zijn weg zoekend studeerde hij in Wenen en Berlijn, en woonde voor de oorlog ook nog in Parijs, terwijl hij overal contacten legde met schrijvers en kunstenaars, dichters en denkers. Zijn adagium: een dag heeft vierentwintig uren en die behoren mij allemaal toe.[2]

Het grootste deel van de oorlog woonde Zweig in zijn geboortestad Wenen en dus in een van de oorlogvoerende landen, want juist de escalatie van het conflict tussen Oostenrijk en Servië had tot de Eerste Wereldoorlog geleid.

Het intrigerende van Zweig is dat hij pas geleidelijk aan naar een pacifistisch standpunt toegroeide. Hij verafschuwde de oorlog, maar slikte zijn mening eerst nog in, verscheurd als hij was door de solidariteit met zijn landgenoten (en dan vooral met al die arme kerels op het slagveld). Pas in de loop van de oorlog ontpopte hij zich tot een welsprekende voorvechter van een verenigd Europa, een man die zijn boodschap in het interbellum onvermoeibaar zou blijven uitdragen. Het hoogtepunt in zijn oeuvre is *De wereld van gisteren* (1942) waarin hij, in ballingschap noodgedwongen puttend uit zijn geheugen, terugblikt op zijn leven en op de teloorgang van Europa. Maar wij kunnen hem in zijn groei dichter op de huid zitten, bijvoorbeeld doordat de dagboeken die hij tijdens de Eerste Wereldoorlog bijhield bewaard zijn gebleven, evenals honderden brieven die hij wisselde met zijn vele vrienden en kennissen.

De Franse pacifistische auteur Romain Rolland (1866-1944), om de volgende hoofdpersoon voor te stellen, was tot aan de Eerste Wereldoorlog bekend als biograaf van Beethoven, Händel en Tolstoj, en meer nog vanwege zijn romanreeks *Jean-Christophe*. In Parijs leefde hij zo teruggetrokken dat Zweig moeite had hem te traceren, toen hij hem in 1910 zijn bewondering voor *Jean-Christophe* wilde laten blijken. Bij het uitbreken van de oorlog verbleef Rolland aan het Meer van Genève en hij besloot in Zwitserland te blijven aangezien je, zoals Zweig in zijn studie over Rolland zou schrijven, alleen in een neutraal land alle stemmen en alle meningen kunt horen en zo een vrij uitzicht houdt boven 'de gifgassen van de haat'.[3] Met zijn anti-

oorlogspublicaties verwierf Rolland in 1914 overal in Europa bekendheid, terwijl hij als een spin in het web met talloze auteurs en activisten contact onderhield. In Zweigs eigen woonplaats was een onbelemmerd zicht dus onmogelijk en al was hij zich bewust van de Oostenrijkse en Duitse persmanipulatie, toch lukte het hem lang niet altijd door de berichtgeving heen te prikken. Het is dankzij zijn briefwisseling met Rolland dat hij zijn blik kon verruimen, waarna er een samenwerking tussen beide mannen ontstond, die nog intensiever werd toen Zweig in 1917 Wenen ontvluchtte en zich bij zijn vriend in Zwitserland vervoegde.

Op grotere afstand had Rolland ook invloed op Roger Martin du Gard (1881-1959). Martin du Gard was evenals Zweig een stuk jonger dan Rolland en twijfelde toen de oorlog uitbrak nog over de vorm van zijn literaire werk. Dankzij zijn roman *Jean Barois* uit 1913 had hij kennisgemaakt met André Gide, die een klankbord voor het leven zou worden, en ook met Jacques Copeau, oprichter van het avant-gardistische Théâtre du Vieux-Colombier in Parijs, waarvoor Martin du Gard een klucht leverde. Maar noch zijn roman, die hij uiteindelijk te zwaar en te intellectueel vond, noch zijn toneelwerk voldeed hem uiteindelijk. Net als Zweig bewonderde hij *Jean-Christophe* en na de oorlog rijpte zijn plan om zelf ook aan een grote romanreeks te bouwen. Het zou resulteren in *De Thibaults*, waarin hij onder meer de oorzaken van de oorlog vanuit een socialistisch oogpunt analyseerde. Daarbij wist hij zijn personages zo ongelofelijk levend neer te zetten, dat je geen moment het gevoel krijgt alleen maar een politieke

ideeënroman te lezen. Niettemin bracht hij in *De Thibaults* een krachtige niet-nationalistische, Europese boodschap, zoals Rolland dat eerder in *Jean-Christophe* had gedaan – het leverde beiden de Nobelprijs voor Literatuur op.[4]

Terwijl Rolland en Zweig voornamelijk probeerden helder te blijven analyseren, veel contacten onderhielden en in kranten of tijdschriften een podium voor hun boodschap zochten, vervulde Martin du Gard kort achter het front logistieke taken voor het Franse leger en was al blij dat hij het hoofd boven water hield. Soms lukte het hem om brieven te schrijven of aantekeningen in zijn dagboek te maken, waaraan we een aantal onvergetelijk gruwelijke beelden van de loopgraven danken.

Met name door zijn familieroman *De Buddenbrooks* uit 1901 was Thomas Mann (1875-1955) al ver voor het uitbreken van de oorlog een van de meest gerenommeerde auteurs in het Duitse taalgebied. Hoewel de roman zich geheel in en rond Manns geboortestad Lübeck afspeelt, heeft hij altijd betoogd dat *De Buddenbrooks* wat betreft geest en vormgeving moet worden gezien in het licht van de Europese romantraditie – en inderdaad dacht niemand hier gewoon een streekroman te lezen.[5] Maar wonderlijk genoeg verliet die Europese geest hem prompt toen de oorlog uitbrak. De vlam sloeg in de pan toen Zweig eind november 1914 Manns essay 'Gedanken im Kriege' aan Rolland stuurde. In dit bepaald schokkende stuk gaf Mann zonder veel remmingen blijk van zijn enthousiasme over de oorlog, waarbij hij het als zijn taak beschouwde het Duitse geweld van een culturele rechtvaardiging te voorzien. Het kwam hem op een harde aanval van Rolland te

staan en bovendien op een langdurige breuk met zijn oudere broer Heinrich Mann (1871-1950), die met intense afkeer over de slachtpartij van de oorlog schreef en wél trouw bleef aan zijn Europese (en democratische) idealen.

'Woord, vers, boek, foto, verontwaardiging, protest – we weten allemaal al dat het niet helpt, anders zou de wereld niet langer tot aan haar heupen in het bloed staan,' schreef Zweig in 1918. Als individu sta je machteloos en alleen door saamhorigheid kun je een vuist tegen de alomtegenwoordige oorlogswaanzin maken.[6] Dus hadden hij en Rolland zoveel mogelijk de samenwerking gezocht met schrijvers, journalisten en politici, om hun kennis te vergroten en de discussie aan te wakkeren, zodat ze gezamenlijk de nationalistische leuzen konden ondergraven. Maar gemakkelijk was het niet om contact met geestverwanten te onderhouden. Zodra je op de zinloosheid van het geweld wees, of er zelfs maar kanttekeningen bij plaatste, werd je binnen de oorlogvoerende landen meteen als *defaitist* beschouwd, als een zwakkeling die de moed al had opgegeven en dus een gevaar was voor het moreel. Ondertussen was het al helemaal ondoenlijk vrienden of geestverwanten in een vijandelijk land te bereiken: je kreeg geen brief van Wenen of Berlijn naar Parijs of Londen. Met wat geluk en goede contacten was het – zoals Zweig en Rolland deden – nog wel mogelijk om met iemand in een neutraal land te corresponderen, al werd de post dan door de autoriteiten gecontroleerd en raakten er geregeld brieven zoek.

Vanuit het neutrale Nederland onderhield Frederik van

Eeden (1860-1932) een intensieve briefwisseling met Rolland en probeerde op allerlei manieren diens werk te ondersteunen. Van Eeden had in 1914 al een rijkgeschakeerd leven achter zich liggen. In 1885 was hij een van de oprichters van *De nieuwe gids*, het tijdschrift dat, met Willem Kloos als stormram, een naar Nederlandse begrippen ongekende vernieuwing in literatuur en kunst afkondigde. Al door zijn sprookjesachtige *De kleine Johannes* uit 1887 werd hij een veelgelezen schrijver, ook in Duitsland waar zijn werk geregeld herdrukt werd. Maar Van Eeden was veel meer dan alleen een literaire auteur. Na zijn medicijnenstudie ontwikkelde hij zich als psychiater, met een grote belangstelling voor psychoanalyse en de betekenis van dromen. Voorts was hij een gedreven wereldverbeteraar die in binnen- en buitenland bekend werd vanwege zijn utopische commune Walden, een leefgemeenschap in de buurt van Bussum met een bakkerij en tuinbouwgrond, waarvan de arbeiders mede-eigenaar waren. In al deze hoedanigheden bouwde hij een groot netwerk van kennissen op, niet het minst onder politici, want hij liet het niet bij een lokaal project als Walden, maar zocht contact met politieke denkers over de hele wereld om, de krachten bundelend, een humaan tegenwicht voor de machtspolitiek te kunnen vormen. In dit kader had hij in 1913 Rolland benaderd, maar hun samenwerking begon pas toen Europa in brand stond.

Waar er tussen bovengenoemde schrijvers tal van banden bestonden, is Marcel Proust (1871-1922) min of meer een buitenstaander, al woonde hij midden in Parijs. De meeste mensen kenden hem als een dandy die zijn tijd

zoek bracht in adellijke salons of in de bar van het luxueuze hotel Ritz. Met de jaren was zijn levensstijl steeds excentrieker geworden en de laatste tijd sloot hij zich op in zijn kamer, obsessief werkend aan de grote romancyclus *Op zoek naar de verloren tijd*, waarvan in 1913 het eerste deel was verschenen. Maar wereldvreemd was Proust bepaald niet en zijn werkkamer (tevens zijn slaapkamer) was een goede uitkijkpost over de stad Parijs, omdat hij zich allerminst door de waan van de dag liet verblinden. Het front lag niet ver bij de stad vandaan, de oorlog was overal merkbaar en Proust legde zijn observaties vast in onvergetelijke zinnen. Door de oorlog moest de uitgave van zijn romans worden opgeschort, maar zijn onvermoeibare toewijding betaalde zich uit toen hij na de verschijning van het tweede deel, in juni 1919, uitgroeide tot een internationale beroemdheid.

Na de lawine van oorlogsverklaringen in de zomer van 1914 waren Duitsland en Oostenrijk voor de rest van de oorlog ingesloten tussen twee fronten: in het westen vochten Duitse legers op Frans grondgebied tegen Frankrijk en Engeland, in het oosten verenigden beide landen hun troepen in een strijd waarin Rusland de grootste vijand was. De gruwelen van het oostelijk front zijn, je zou haast zeggen: schrijnend mooi en met liefdevolle aandacht voor het lot van al die onschuldig getroffen mensen, beschreven door Konstantin Paustovski (1892-1968). Deze jonge, in Moskou geboren Rus had in die jaren geen enkele mogelijkheid om in contact te komen met schrijvers uit West-Europa en hij had zijn handen trouwens wel vol, bijvoorbeeld aan zijn werk op een hospitaaltrein. Laten we

zeggen dat die trein hem verbindt met de andere schrijvers in dit boek: de hospitaaltreinen stampvol verminkte soldaten, vaak levende doden, die onder steeds slechtere omstandigheden van het front naar huis werden getransporteerd. Ook Zweig en Joseph Roth schrijven over deze treinen, waaraan de autoriteiten (en dus de kranten) liever niet te veel aandacht besteedden.

Roth (1894-1939) werd geboren in het stadje Brody in Galicië, destijds een oostelijke uithoek van het Oostenrijks-Hongaarse Rijk, een gebied dat door oorlogen steeds weer in een ander land kwam te liggen. Sinds het uiteenvallen van de Sovjet-Unie ligt Roths geboortestreek in Oekraïne. Bij het uitbreken van de oorlog woonde hij als student in Wenen; nadien veelal in Duitsland. In zijn beroemde reportages voor Oostenrijkse en vooral Duitse kranten nam hij zijn lezers bij de hand in een messcherpe, maar tegelijk losse en associatieve stijl, waarin hij niet zelden de waanzin van de politiek aan de kaak stelt, al was het maar door gewone mensen te portretteren. Geregeld blikte hij terug op de voorbije oorlog en in zijn romans dwalen stuurloze oud-soldaten rond, maar naarmate de tijd verstreek tekende de volgende ramp zich steeds duidelijker af. Hij moest vluchten, want hij was joods en hoe dan ook te kritisch, en woonde tijdens de opkomst van het naziregime in een hotel in Parijs, schrijvend en drinkend. Op zijn vlucht hield hij voortdurend contact met Zweig, die hem als een broer beschouwde en hielp waar hij kon, ook nadat hijzelf moest vluchten, tot Roth kort voor de Tweede Wereldoorlog aan zijn drankgebruik bezweek.

De gruwelen die Ernst Toller (1893-1939) aan het front meemaakte zijn onmogelijk in woorden weer te geven, maar hij deed het toch, pas jaren later, en zijn verslag treft doel als een trap in je buik. In zijn korte leven onderhield hij op afstand contact met Heinrich en Thomas Mann, Zweig, Rolland en Roth. Voor een deel gaat het om brieven uit de gevangenis, waarin hij van 1919 tot 1924 zat opgesloten vanwege zijn rol bij een communistische revolutiepoging in München. Op 27 mei 1939, een paar dagen voor Roths dood, maakte Toller in New York een einde aan zijn leven. Zoals Lion Feuchtwanger memoreerde had hij geleefd met de intensiteit van een kaars die aan beide einden brandde.[7]

Er zijn zo veel literaire auteurs geweest die de mechanismen van de Eerste Wereldoorlog aan de kaak hebben gesteld, dat de keuze wie je precies aan het woord laat in hoge mate willekeurig is. Dat kan niet anders en het gaat er maar om dat de hier gekozen schrijvers een panorama van een ontwricht Europa laten zien en er messcherp commentaar bij leveren. Want wat al deze auteurs bond was de kracht van hun taal, die ze ieder op hun manier inzetten in een ellendige tijd.[8] Maar taal is beperkt tot een taalgebied en bovendien moeilijk voor wie alleen de lagere school heeft doorlopen. Dat verklaart voor een deel Zweigs enthousiasme toen hij eind 1917 in Zwitserland kennismaakte met de Belgische kunstenaar Frans Masereel (1889-1972). Diens grove prenten, die een snoeiharde aanklacht tegen het geweld van de oorlog zijn, konden zelfs door analfabeten worden begrepen en lieten Zweig andermaal voelen hoe machteloos hij met zijn woorden stond.

Toch bleef Zweig levenslang onvermoeibaar vechten tegen de oorlog en het nationalisme, totdat hij in 1942 niet meer verder kon.

Het meest opvallende aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was dat geen land deze oorlog wilde. De reeks oorlogsverklaringen die Europa begin augustus 1914 in het verderf stortte, bleek te worden aangedreven door onstuitbare krachten die geen diplomaat, minister of regeringsleider had kunnen voorspellen. Want toen op 28 juni 1914 de Oostenrijkse troonopvolger Franz Ferdinand en zijn vrouw Sarajevo bezochten en daar door de Servische nationalist Gavrilo Princip werden doodgeschoten, was het wel duidelijk dat er een nieuwe Balkanoorlog kon uitbreken – het zoveelste conflict in deze explosieve regio – maar met een grootschalige escalatie werd in de weken erna niet serieus rekening gehouden.[9]

Aan het begin van de twintigste eeuw had het uitgestrekte Oostenrijks-Hongaarse Rijk een bevolking die uit vele nationaliteiten bestond, het was een veeltalige lappendeken van gebieden. Terwijl de behoefte aan onafhankelijkheid bij diverse bevolkingsgroepen binnen het rijk sterker was geworden, ontstond er ook druk van buitenaf, doordat het buurland Servië in 1908 aanspraak maakte op het door Oostenrijk-Hongarije geannexeerde Bosnië en Herzegovina, waar veel Serven woonden. Ondanks de hevige nationalistische verontwaardiging durfde Servië op dat moment geen oorlog aan, vooral omdat Rusland – dat zich opwierp als bondgenoot van Servië – nog geen militaire actie wilde ondernemen, terwijl anderzijds Duitsland

toezegde Oostenrijk-Hongarije in geval van oorlog te steunen.

In 1912 en 1913 kwam het wel tot gewapende conflicten, die bekendstaan als de Eerste en Tweede Balkanoorlog. In de eerste oorlog was een zogenaamde Balkanliga, bestaande uit Griekenland, Servië, Bulgarije en Montenegro, er onder leiding van Rusland in geslaagd de ooit zo machtige Turken van de Balkan te verdrijven. Maar aangezien Oostenrijk-Hongarije er beducht voor was dat Servië nu te machtig werd, dreigde ook toen al een Europese oorlog. Een belangrijke factor waren de bondgenootschappen tussen aan de ene kant Rusland, Frankrijk en Engeland (de Triple Entente) tegenover Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en in minder mate Italië (de Triple Alliantie). In de Eerste Balkanoorlog koos Rusland uiteraard de kant van Servië, maar een grotere oorlog werd voorkomen dankzij de inmenging van Engeland en Duitsland, die beide druk uitoefenden op zowel Oostenrijk als Rusland om een vreedzame oplossing te zoeken. Toch kwam het al heel snel tot een Tweede Balkanoorlog, waarin Servië erin slaagde zijn grondgebied te verdubbelen en Oostenrijk het land ten slotte een ultimatum stelde om het door de Serven veroverde Noord-Albanië meteen weer te ontruimen. Aangezien Rusland er bij Servië op aandrong de Oostenrijkse eis in te willigen, kon ook dit keer een verdere escalatie worden voorkomen. De meeste mensen in Europa beschouwden deze oorlogen als grensconflicten aan de rafelranden van het continent – zelfs Zweig, die in Wenen toch zo dicht bij de brandhaarden woonde, keek ernaar alsof het om een provinciale stammenstrijd ging.[10]

Inmiddels zal duidelijk zijn dat het bezoek van de Oostenrijkse troonopvolger aan Bosnië en Herzegovina door Servische nationalisten als een provocatie werd opgevat. Nadat er eerder op de dag al een aanslag was mislukt, werden de fatale schoten door Prinzip gelost toen Franz Ferdinand en zijn vrouw zich in een open auto door Sarajevo lieten rijden. Hoewel deze moord uiteraard in heel Europa groot nieuws was, ontstond er bepaald geen paniek en verdween de berichtgeving over Servië en Oostenrijk betrekkelijk snel weer naar de achtergrond.

Maar Oostenrijk zon op een mogelijkheid zijn steeds verder afkalvende macht te herstellen en stuurde op 23 juli een intimiderend ultimatum naar de Servische regering in Belgrado, hoewel haar verantwoordelijkheid voor de moord niet te bewijzen viel. Aangezien Servië geen belang had bij een derde oorlog in korte tijd, probeerde het aan het ultimatum te voldoen, maar de eisen waren zo geformuleerd dat een inwilliging vrijwel onmogelijk was. Zo kreeg Oostenrijk de kans op revanche en stuurde het Servië op 28 juli 1914, dus precies een maand na de moord, een oorlogsverklaring. Een dag later al namen gepantserde Oostenrijkse schepen die op de Donau voeren Belgrado van vlakbij onder vuur.[11]

Waar het Oostenrijks-Hongaarse Rijk probeerde om verder verval van zijn macht tegen te gaan, zocht de nog jonge Duitse staat naar grotere invloed in het oostelijk deel van Europa. Dit had veel te maken met het feit dat Duitsland, in tegenstelling tot Frankrijk en Engeland, nauwelijks voet aan de grond had gekregen op andere continenten.